

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

БАШТИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ.: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

Стаття висвітлює деякі аспекти з історії розбудови кам'янецького замку, зокрема, конкретизує час і тривалість будівництва низки замкових веж наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

Ключові слова: фланкуюча вежа, башта Рожанка, башта Лянцкоронська, башта Ласька, башта Тенчинська, башта Ковпак, замкові описи.

Історія кам'янецького замку, збудованого в XII-XVIII ст., нараховує щонайменше одинадцять періодів, в ході яких суттєво змінювались його межі та обриси [3, с. 119-123]. Замкові укріплення періодично модернізувались та перебудовувались услід за розвитком військово-інженерної думки. На жаль, процес перебудови замку до середини XVI ст. представлений у наявних джерелах та історичній літературі дуже фрагментарно, а точна дата появи більшості замкових веж залишається невідомою. Відтак, датування та атрибуція фортифікаційних елементів кам'янецького замку сьогодні залишається актуальною темою дослідження. У даній статті зроблена спроба конкретизації часу будівництва низки замкових башт: Рожанки, Лянцкоронської, Ласької, Тенчинської та Ковпак.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського займалися чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики в своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – початку XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцинський [1; 9; 25; 18; 19]. У радянську добу естафету досліджень перейняли Т. Будянська, Г. Хотюн, І. Винокур, Є. Пламеницька [6]. Тоді ж значну теоретичну та методологічну базу з історії фортифікацій сформували в своїх працях науковці П. Раппопорт та В. Яковлев [16]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, Л. Виногородська, О. Пламеницька, В. Степанков [4; 15], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, О. Заремба, Р. Майор, І. Старенький [3; 10]. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV-XVIII ст. [11] Наполегливо та фундаментально працювали над цією темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Я. Куртика, Т. Новак та ін. [22; 23]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного вичерпання і зберігає гостру актуальність сьогодні.

Недостатня вивченість історії кам'янецького замку, обмеженість джерельної бази почасти призводять до надмірного «зістарювання» замкових об'єктів. Так, час побудови вищезгаданих башт XVI ст. дослідники часто відносять до середини або початку XV ст. [3, с. 119-123; 5; 10, с. 14-19], подекуди заглиблюючись ще далі – у XIV ст. [15, с. 216]. Така хронологічна локалізація вказаних башт, на нашу думку, є безпідставною, адже не корелює з інформацією в наявних джерелах.

Звернімося до опорних документів з історії замку раннього нового часу – ревізійних описів XV-XVI ст. Найстаріший відомий дослідникам опис замку датується 1494 р. [15, с. 609-611] Цей документ, на жаль, не дозволяє впевнено атрибутувати більшу частину наявних укріплень, адже в ньому відсутні назви та чітка просторова локалізація башт. Однак вказаний опис дає уявлення про кілька важливих для подальшого дослідження аспектів. По-перше, станом на 1494 р., більшість будівель і стін фортеці була дерев'яною. Кам'яними були лише мури з напільного, західного боку та наріжні башти фортеці, яких у тексті налічується чотири або п'ять. По-друге, в описі не існує жодної прямої чи дотичної згадки про існування проміжних фланкуючих башт по периметру замку. По-третє, на північно-західному розі замку описана «Башта проти Скали», яка, очевидно, є вежею Старою Рожанкою, згаданою в джерелах XVI ст. Інформація ж про «нову Рожанку» в тексті опису відсутня. Ретельний аналіз тексту опису 1494 р. дозволяє стверджувати, що документ не містить жодних відомостей про вежі Рожанку, Лянцкоронську, Лаську, Тенчинську та Ковпак [15, с. 609-611].

Наступним опорним документом, який проливає світло на забудову замку, є опис 1544 р. У ньому містяться детальні, розгорнуті дані про вищезгадані башти, зокрема, їх стан, назви, призначення тощо. Порівняння фактів в описах 1494 р. та 1544 р. дає підстави стверджувати, що усі п'ять досліджуваних

веж – Рожанка, Лянцкоронська, Ласька, Тенчинська, Ковпак були збудовані в період між 1494 і 1544 роками [9, с. 214-231].

Чому зміцнення місцевих фортифікацій припало саме на кінець XV – першу третину XVI ст.? Відповідь варто шукати в царині геополітичних процесів Східної Європи раннього нового часу. У XV ст. Поділля стало об'єктом постійних нападів татарських орд. Лише з 1448 по 1498 рр. татари вчинили 9 набігів на подільські землі, розоривши десятки сіл і містечок [17, с. 36-37]. Тоді ж кам'янецький замок було проголошено одним із «Antemurale christianitas» [18, с. 46], тобто східним оплотом християнства і польської Корони. Відомо, що в 1463 р. після Пйотрковського сейму, до Кам'янця відправились кілька високопоставлених польських можновладців, які мали займатися зміцненням оборони замку [19, с. 21]. Проте, уже через три десятиліття, стан «твердині християнства» був далеким від задовільного. Опис 1494 р. з перших слів констатує його жалюгідність: «Цей замок зруйнований і знищений майже дощенту...» [15, с. 609].

Очевидно, критичний стан фортифікацій збентежив і польську еліту, яка усвідомлювала всю значимість Кам'янця, як прикордонного міста та «кресової» фортеці. З кінця XV – початку XVI ст. на розбудову та модернізацію укріплень замку почали витрачатись значні кошти, що є прямим свідченням про масштабність фортифікаційних перетворень. Першим відомим фундатором замкових укріплень у цей період був Креслав із Курзовенок, влоцлавський єпископ (1493-1503) і коронний канцлер Польщі (1482-1503) [10, с. 20]. У той же час до модернізації замку долучилися перші особи католицького світу. Зокрема, на початку XVI ст. папа Римський Юлій II (у миру Джуліано Делла Ровере) пожертвував польському королю Олександру Ягеллончику (1501-1506) зібрану в королівстві данину св. Петра, яку передали на зміцнення «кресових фортець». У 1513 р. наступник Юлія II на престолі, Лев X також жертвував кошти на розбудову місцевих фортифікацій [19, с. 90]. Після 1510 р. фінансування модернізації замку провадили примас Королівства Польського Ян Ласький (1510-1531) та його наступник – Мацей Джевіцький (1531-1535) [20; 18, с. 46; 24, с. 83]. Тоді старостою в Кам'янці був впливовий політичний діяч Станіслав Лянцкоронський (1510-1533) [21]. Він же в 1530-1533 рр. суміщав цю посаду з посадою подільського воєводи й, вірогідно, також мав прямий стосунок до розбудови замкових фортифікацій. Наступним подільським воєводою після Лянцкоронського в 1533 р. став Ян Тенчинський (1533-1536), онук краківського каштеляна XV ст. Яна Тенчинського та Великого литовського канцлера Олехни Судимонтовича. Примітно, що дружиною воєводи Яна Тенчинського була Катажина Ласька, племінниця примаса Польщі Яна Ласького [7].

Майже усі згадані прізвища великих польських родів перегукуються із назвами башт кам'янецького замку. Очевидно, що це не випадковість. Усі ці башти (Рожанка, Лянцкоронська, Ласька, Тенчинська та Ковпак), враховуючи їх назви та подібність – були побудовані в один період, який тривав з середини 1490-х до середини 1530-х рр. (див. додаток А).

Процес модернізації кам'янецьких укріплень розпочався невдовзі після 1494 р., коли ревізія в замку виявила його майже цілковиту непридатність для оборони [15, с. 609-611]. При цьому однією із перших нових башт, вірогідно, постала вежа Рожанка (1505 р.). Дата завершення її будівництва нам чітко відома завдяки збереженій на фасаді вежі пам'ятній плиті з написом: «Башта Креслава, єпископа Владиславського, цього укріплення засновника, на його кошти завершена 1505» [10, с. 20]. Креслав із Курзовенок, владиславський (влоцлавський) єпископ і коронний канцлер Королівства Польського, помер у 1502 р, тобто башта, очевидно, була закладена між 1494 і 1502 рр. Єпископ належав до шляхетського роду Порай (Роза, Ружа), що також перегукується із назвою башти (Рожанка, Ружанка). Під самою ж баштою в ході археологічних розкопок, проведених під керівництвом Є. Пламеницької у 1979-1980 рр., було знайдено білокам'яну плиту з гербом «Порай». Можливо, плита також мала стосунок до башти й могла прикрашати її фасад у XVI ст. На нашу думку, саме будівництво Рожанки відкрило новий етап розбудови замку, який тривав до середини 30-х рр. XVI ст. [15, с. 360].

Проте, якщо із Рожанкою в питанні датування існує обґрунтована конкретна дата, то інші згадані укріплення можна датувати лише за низкою непрямих ознак. Так, в один час з побудовою Рожанки, місцеві зодчі займалися укріпленням протилежної, південно-східної частини замку. У 1501-1506 рр. на кошти, передані Папою римським Юлієм II перебудували чи відремонтували башту Папську, яка досі прикрашена пам'ятною плитою з особистим гербом Юлія II «Делла Ровере» [15, с. 360].

Наступними в цей період, очевидно, були збудовані башти Ласька та Лянцкоронська. Час появи башти Ласької дослідники обґрунтовано пов'язують з діяльністю польського примаса Яна Ласького (1510-1531) гербу «Кораб» (Ковчег) [20]. Як уже згадувалося вище, він активно включився у фінансування розбудови замку після відвідання Кам'янця в складі комісії у 1518 р. Про причетність примаса до будівництва Ласької вежі свідчать назва башти та збережена плита з гербом «Кораб» на її південному фасаді. Примітно, що башта Лянцкоронська в описах також згадується під назвою другої Ласької, а на її мури

також можна побачити герб Лаських «Кораб» [10, с. 16-19]. Своєю основною назвою укріплення завдячує подільському старості (1510-1533) та воєводи (1530-1533) Станіславу Лянцкоронському [21]. Таким чином, обидві згадані башти, очевидно, були зведені між 1510 і 1533 рр.

Багато питань викликає башта Тенчинська. Опис 1494 р. не містить відомостей про неї, а отже вона не могла бути збудована в 60-х рр. XV ст. Відтак її назва не пов'язана із ім'ям Яна Тенчинського, краківського каштеляна у 1459-1470 рр., як раніше припускали дослідники [19, с. 18; 3, с. 119-123; 10, с. 14-20]. Діяч, з яким може бути асоційована назва башти – один з найбагатших польських аристократів свого часу – Подільський воєвода Ян Тенчинський (1533-1536 рр.) [7]. В описі замку 1613 р. башта названа Джевіцькою (Древіцькою), «на честь єпископа, її фундатора» [11]. У першій третині XVI ст. впливовим польським можновладцем був Мацей Джевіцький, єпископ перемишльський (1503-1514), куявський (1513-1531), архієпископ гнезненський та примас Королівства Польського (1531-1535). Саме з двома вищезгаданими можновладцями, на нашу думку, слід пов'язувати будівництво Тенчинської-Джевіцької. Варто додати, що в описі 1544 р. вежа описана, як «до половини своєї висоти обмурована здавна» [9, с. 214-231], відтак маловірогідно, що башта була закладена у 1530х рр. Можна припустити, що закладали Тенчинську саме за Джевіцького у 1510-1520-х рр., а добудували, перебудували чи відремонтували її за воєводи Тенчинського у 1533-1536 рр.

Проблематичним є встановлення точної дати появи вежі Ковпак. Наявність гербу «Абданк» на південному фасаді башти свідчить про причетність до її побудови представників давнього шляхетського роду Бучацьких [10, с. 12-17]. У період між 1494 і 1544 рр. до функціонування замку мали стосунки одразу двоє представників цього роду. Перший – подільський воєвода Якуб Бучацький (1485-1497) [2]. Можливо, що саме за нього і була закладена башта Ковпак. Проте, дослідники схильні пов'язувати дату появи вежі з періодом діяльності його сина – також Якуба, кам'янецького єпископа у 1510-1518 рр. [2] Звісно, він не міг не долучатися до кампанії фінансування перебудови замку, у той час як це робили Папи Римські та польські примаси. В описі 1572 р. вежа Ковпак також названа Джевіцькою (в той час, як Тенчинська в описі має назву Сторожова), що, очевидно, свідчить про причетність до її побудови вищезгаданого єпископа та примаса Мацея Джевіцького [12].

На нашу думку, не випадковим є подібність силуету описуваних башт. Чотири з п'яти веж мають подібні розміри й архітектуру: висоту (21-25 м), товщину стін (2-2,2 м), діаметр (8,8-9 м в Лянцкоронській та Рожанки, 7 м в Тенчинській та Ковпака). Єдиною баштою початку XVI ст., що має дещо відмінний силует, обриси та розміри, є башта Ласька. При висоті 22,5 м, її діаметр складає 11,5 м., а товщина стін на рівні першого ярусу – до 3 м [13, с. 188]. Примітно, що бойовим був лише найвищий ярус башти, а усі інші – господарськими чи житловими. Згідно з описом 1544 р., там облаштувався цейхгауз (склад зброї), житлові приміщення старостинського будинку, а біля башти чи під нею – пороховий погреб [9, с. 214-231]. Саме для захисту зброї та боєприпасів, башта мала потовщені стіни, а більший діаметр – для збереження внутрішнього корисного об'єму.

Варто відзначити, що усі згадані вище вежі належать до одного типу – фланкуючих башт. При цьому час їх побудови корелює з теоретичною викладкою П. Раппопорта, в якій вказано, що з другої половини XV ст. фланкуючі башти в замках на території колишньої Київської Русі починають зводити рівномірно по периметру стін. Отже, наприкінці XV – у першій третині XVI ст. нові на той час віяння у фортечній інженерії поширились і на кам'янецький замок [16, с. 58].

Хто ж проектував, закладав та будував усі ці башти? Однозначної відповіді в сучасних дослідників немає. Одним з потенційних зодчих вважається італійський архітектор і фортифікатор Каміллус (Каміліус). Зважаючи на те, що він очолював фортифікації Кам'янця наприкінці правління короля Зигмунта I Старого (1506-1548), можна припустити, що Каміллус міг працювати над зміцненням кам'янецького замку на завершальних етапах розбудови – у 1530-х рр. [15, с. 324].

Таким чином, перебудова кінця XV – першої третини XVI ст. – один з найбільш насичених і, водночас, найменш досліджених періодів модернізації замку. Сам процес розбудови почався невдовзі після складання опису 1494 р. і тривав, як мінімум, до середини 30-х рр. XVI ст. (див. додаток А). Більше того, він, ймовірно, продовжувався безперервно до 1542-1544 рр., а перебудова замку під началом Іова Претфуса була одним із завершальних етапів вказаного періоду.

Список використаних джерел і літератури

1. Батюшков П. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Обществ. Польза», 1891. – 401 с.
2. Біографія Якуба Бучацького [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/167084/255>.

3. Болтанюк П. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський / Петро Болтанюк // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я»: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 178 с.
4. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
5. Виногородська Л. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського / Лариса Виногородська, Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-130.
6. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Красзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 10-21.
7. Генеалогія роду Тенчинських. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.konskowola.eu/Genealogia_Teczynscy.pdf.
8. Герб «Делла Ровере». [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.newadvent.org/cathen/08562a.htm>.
9. Гульдман В. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1901. – 293 с.
10. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 28 с.
11. Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. / В. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – Т. 18. – С. 102-109.
12. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста / М. Мошак // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 117-125.
13. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог. В 4-х т. / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1983 – Т. 3. Хмельницькая область. – 375 с.
14. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
15. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
16. Раппопорт П. Древние Русские крепости / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 87 с.
17. Расщупкін С. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. – 128 с.
18. Сементовский А. История Города Каменец-Подольска / А. М. Сементовский. – СПб: б/и, 1862. – 241 с.
19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Dworzaczek W. Łaski Jan h. Korab (1456-1531) / W. Dworzaczek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – Т. XVIII. – S. 229-237.
21. Kowalska H. Lanckoroński Stanisław z Brzezia h. Zadora (ok. 1465-1535) / H. Kowalska // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – Т. XVI/3. – S. 451-452.
22. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
23. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały / Janusz Kurtyka. – Kraków: Societas Vistulana, 2011. – 635 s.
24. Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny, wyd. II popr. i uzupeł. / Piotr Nitecki. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2000. – 562 s.
25. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D-r Antoni J. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.

Додаток А

Назва башти	Час побудови	Діяч, з яким пов'язана побудова башти	Примітки
Рожанка	~1494-1505	Креслав з Курзовенок , єпископ влоцлавський (1494-1503).	На фасаді зберіглась пам'ятна таблиця з часом звершення башти (1505). Під баштою знайдений герб «Порай» Курзовенських.
Лянцкоронська (Друга Ласька)	~1510-1533	Станіслав Лянцкоронський , подільський староста (1510-1533); Ян Ласький , примас Польщі (1510-1531).	В описах має також назву «Друга Ласька». Містить герб Лаських «Кораб» на фасаді.
Ласька	~1510-1531	Ян Ласький , примас Польщі (1510-1531).	Містить герб Лаських «Кораб» на фасаді
Тенчинська (Джевіцька)	~1503-1536	Ян Тенчинський , подільський воєвода (1533-1536); Мацей Джевіцький , єпископ перемишльський (1503-1515), кувявський (1513-1531), архієпископ гнєзненський, примас Польщі (1531-1535).	Ймовірно, закладена на початку XVI ст. У 1533-36 добудована, чи відремонтована.
Ковпак (Джевіцька)	~1494-1535	Якуб Бучацький , подільський воєвода (1485-1497); Якуб Бучацький , кам'янецький єпископ (1510-1518); Мацей Джевіцький , єпископ перемишльський (1503-1515), кувявський (1513-1531), архієпископ гнєзненський, примас Польщі (1531-1535).	Містить герб Бучацьких «Абданк» на фасаді.